

Κατερίνα Αθανασάκη

Ανταλλαγές αρχαιοτήτων, δώρα και μια πρώιμη προσπάθεια συγκρότησης Νεολιθικής Συλλογής στο Μουσείο Ηρακλείου

ABSTRACT

Mobility of Museum objects, in the form of gifts and exchanges, is a well-established practice in the large metropolitan museums as early as the 19th c. Archaeological objects are transferred from the field to different contexts with their assigned meaning to be kept, to be abolished, to be reconnected or disconnected. In general with their layers of meaning to be the subject of continuous formation, reconstruction and negotiation.

The present paper attempts to explore the complex biographies and the entanglements of a constructed assemblage of Neolithic objects in the Archaeological Museum of Heraklion with vague provenance and to explore their role in the production of museum practices, in the negotiation of identities and moreover in the formulation of archaeological narratives. Through archaeological ethnography it attempts to map starting points, nodes and routes in a complex network of people and objects. At the same time, it seeks to track the multifarious connections of their mobility with various forms of modernism, colonial archaeology and also with archaeological transnationalism.

Moreover, through the entanglements of people and objects around the Cretan Museum it attempts to identify the role of the Museum within the European museumscape of the first decades of the 20th c. and to investigate an early attempt by I. Hazzidakis to establish a multicultural Neolithic Collection in the Archaeological Museum of Heraklion and also a wider museum context for the Cretan Neolithic.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: ανταλλαγές, δώρα, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Μινωική Αρχαιολογία, μουσειακή πρακτική, δίκτυα, Νεολιθική, Χατζιδάκης, Ξανθουδίδης, L. Franchet, Th. Ashby, Chr. Blinkenberg, Copenhagen Museum, Oslo Museum, Αρχαιολογία Σκανδιναβικών χωρών

Η κινητικότητα των μουσειακών αντικειμένων με τη μορφή δώρων και ανταλλαγών αποτελούσε παγιωμένη πρακτική στα μεγάλα κυρίως μητροπολιτικά μουσεία ήδη από τον 19ο αι. Μουσειακά αντικείμενα μεταφέρονται από τον αρχικό τους χώρο αναφοράς σε διαφορετικά πλαίσια

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται: στην Υπεύθυνη του Τμήματος Έρευνας και Συλλογών του Εθνικού Μουσείου Δανίας στην Κοπεγχάγη κ. Bodil Bundgaard Rasmussen, στον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Salerno κ. Paul Arthur, στην καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Όσλο κ. Marina Prusac-Lindhagen, στον καθηγητή Αρχαιολογίας στο Providence College κ. Thomas Strasser, στην καθηγήτρια Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Lodz κ. Skurinska-Lovset, στην υπεύθυνη του Αρχείου της Βρετανικής Σχολής στη Ρώμη κ. Alessandra Giovenco, στην καθηγήτρια κ. Ν. Μαρινάτου, στους συναδέλφους συντηρητές αρχαιοτήτων στο ΑΜΗ, Ειρ. Σιναδινάκη, Γ. Ρογδάκη και Ε. Παπαδάκη, στη συνάδελφο αρχαιολόγο Ιωάννα Σερπετσιδάκη, στους πρώην Διευθυντές του ΑΜΗ κκ Γ. Ρεθεμιωτάκη και Αλ. Καρέτσου και στη σημερινή Διευθύντρια κ. Στ. Μανδαλάκη, στην καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη.

Εικ. 1. Τα ξύλινα κιβώτια με τις ετικέτες «εξ Αιγύπτου».

συνάφειας, με το πρωταρχικό τους αποδιδόμενο νόημα να διατηρείται ή να καταργείται, να επανασυνδέεται ή να αποσυνδέεται και γενικότερα να αποτελεί αντικείμενο διαρκούς συγκρότησης και διαπραγμάτευσης (Χουρμουζιάδη 2000, 127-130).

Η παρούσα έρευνα προσπαθεί να ανιχνεύσει αφετηρίες, διαδρομές, σταθμούς και όψεις της πολιτισμικής βιογραφίας μιας ομάδας «νεολιθικών» αντικειμένων του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου με άγνωστη μέχρι προσφάτως προέλευση, καθώς και τις σύνθετες σχέσεις της κινητικότητάς τους με διάφορες εκφάνσεις της νεωτερικότητας, της αποικιοκρατικής αρχαιολογίας και του λεγόμενου αρχαιολογικού διεθνισμού. Παράλληλα επιχειρεί να διερευνήσει τον ρόλο τους στην παραγωγή μουσειογραφικών πρακτικών και αρχαιολογικών αφηγήσεων, στην πραγμάτευση ταυτοτήτων και ετεροτήτων και στη συγκρότηση μιας πολυσυλλεκτικής νεολιθικής συλλογής στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, καθώς και ενός ευρύτερου πλαισίου αναφοράς για την κρητική Νεολιθική.

ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΛΙΘΙΝΩΝ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ. ΕΝΑ ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΥ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΥ ΤΟΥΣ

Κατά τη διάρκεια των εργασιών Απογραφής των Αποθηκών του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου (2004-2006) εντοπίστηκαν αρκετά κιβώτια και δίσκοι από παλιές ανασκαφές και

Εικ. 2. Τα Νεολιθικά της Τρυπητής και των Ρουσσών, με την ταξινόμηση του Franchet.

παραδόσεις με ασαφείς, προβληματικές ή ακόμη και καθόλου ενδείξεις. Ανάμεσα σε αυτά ένα σύνολο οκτώ (8) ξύλινων δίσκων με κοινές ετικέτες τεκμηρίωσης «Αίγυπτος, υλικό Franchet 1912-1913» (Εικ. 1). Οι δίσκοι αυτοί, διακριτά ομαδοποιημένοι στον ίδιο χώρο αποθήκευσης μαζί με λίθινα εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο από την Τρυπητή και τις Ρουσσές (Εικ. 2), τη γνωστή βιβλιογραφικά έρευνα του Louis T. Franchet του 1912-1913 (Franchet 1914, 294-304), αποτελούσαν ένα μικρό αίνιγμα στον χώρο του νεότερου Μουσείου. Η κυρίαρχη εκδοχή, όπως είχε διατυπωθεί από παλαιότερους επιμελητές του Μουσείου, ταυτιζόταν σχεδόν με τις ετικέτες, ενσωματώνοντας επιπλέον μια παλαιότερη εικασία που παγιώθηκε ως βεβαιότητα στα νεότερα χρόνια, ότι δηλαδή στο σύνολό τους, αφορούσε κατάσχεση αντικειμένων του Franchet με προέλευση την Αίγυπτο.¹

Στην προσπάθεια αναζήτησης της ταυτότητάς τους αναγνωρίστηκαν αρχικά με κριτήριο τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά και το υλικό κατασκευής δύο διακριτές ομάδες:

- α. Η πρώτη, μεγαλύτερων σε μέγεθος πυρήνων και φολίδων κυρίως από καστανόχρωμο πυριτόλιθο, που φαίνεται ότι ανταποκρινόταν τουλάχιστον ως προς την προέλευση στην εξωτερική ένδειξη «Αίγυπτος, Franchet» και ίσως ως προς τη χρονολόγηση στην αναλυτικότερη

¹ Πληροφόρηση από παλαιότερους επιμελητές και διευθυντές του ΑΜΗ.

Εικ. 3. Τα λίθινα εργαλεία «εξ Αιγύπτου».

Εικ. 4. Τα λίθινα εργαλεία από τα σκανδιναβικά Μουσεία.

Εικ. 5. Το ξύλινο κιβώτιο της Μάλτας.

εσωτερική, «Παλαιολιθικά και Νεολιθικά Franchet εξ Αιγύπτου» (Εικ. 3).

β. Η δεύτερη, διαφορετικών τύπων και είδους πυριτόλιθου, ήταν χαρακτηριστική, σχεδόν στο σύνολό της, της Σκανδιναβικής Νεολιθικής (Εικ. 4).

Στην οριστική και λεπτομερέστερη ταύτισή τους οδήγησε προκαταρκτική μελέτη του ίδιου του υλικού, βιβλιογραφική και κυρίως

αρχαιακή έρευνα, η οποία ανέδειξε ένα ιδιαίτερος σύνθετο δίκτυο κινητικότητας και σχέσεων, ανθρώπων και αντικειμένων, με κομβική θέση σε αυτό το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Καταλυτικό ρόλο στην ταύτισή τους είχε ένα έγγραφο του Χατζιδάκη προς το Τμήμα Παιδείας, τον Μάιο του 1913 (βλ. Παράρτημα), που αφορούσε αποκλειστικά την κατάρτιση των νεολιθικών συλλογών του ΑΜΗ.² Επιπλέον η αναφορά στο ίδιο έγγραφο, σε μια ακόμη ομάδα νεολιθικών οστράκων από τη Μάλτα, οδήγησε στην ταύτιση ενός ακόμη συνόλου άγνωστης προέλευσης των Αποθηκών του Μουσείου Ηρακλείου (Εικ. 5).

1. Ο LOUIS T. FRANCHET ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΚΑΙ ΤΟ «ΔΩΡΟ» ΤΟΥ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ο Luis Theophile Franchet (1869-1940), αρχαιολόγος, χημικός και κεραμίστας (Arthur 2010, 143-147· Arthur 2015, 167-168), ήρθε στην Κρήτη τον Σεπτέμβριο του 1912, ως απεσταλμένος του γαλλικού Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης και Καλών Τεχνών, με στόχο να μελετήσει την αρχαία και νεότερη κεραμική της Κρήτης (Franchet 1917, 78). Ο Franchet, από τους πρώτους ερευνητές που ασχολήθηκαν με την κρητική «προ-νεολιθική» και Νεολιθική εποχή (Franchet 1917, 63-81· Strasser κ.ά. 2010, 148-149), παρέμεινε στην Κρήτη δύο χρονικές περιόδους. Την πρώτη για τρεισήμισι μήνες, από τον Σεπτέμβριο του 1912 έως τον Ιανουάριο του 1913,³ και τη δεύτερη, μετά τη μεσολάβηση τετράμηνης έρευνας για παρόμοιους σκοπούς στην Αίγυπτο, από τον Μάιο έως τις αρχές Αυγούστου του 1913.⁴

Στη διάρκεια της παραμονής του στην Κρήτη μελέτησε ζητήματα τεχνολογίας αρχαίας και παραδοσιακής κεραμικής, επισκέφθηκε διάφορες θέσεις και παράλληλα ήρθε σε επαφή και αντάλλαξε απόψεις με αρχαιολόγους που δραστηριοποιούνταν εκείνη την περίοδο στην Κρήτη, όπως τον Α. Evans και τον Στ. Ξανθουδίδη, ιδιαίτερος όμως με τον διευθυντή του Μουσείου

² Έγγραφο Χατζιδάκη προς τη Γενική Διοίκηση, Τμήμα Παιδείας, Αρ. Πρωτ. 50/363/28-5-1913 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

³ Αναχώρησε από τη Γαλλία τον Σεπτέμβριο του 1912 για την Κρήτη και έφυγε από την Κρήτη με προορισμό την Αίγυπτο στις 9 Ιανουαρίου 1913 (Franchet 1920, 408).

⁴ Επέστρεψε από την Αίγυπτο στις 5 Μαΐου 1913 και αναχώρησε από την Κρήτη για τη Γαλλία στις αρχές Αυγούστου του 1913 (Franchet 1920, 410-411). Ο Χατζιδάκης ωστόσο στο έγγραφό του αναφέρεται σε δίμηνη παραμονή του Franchet στην Αίγυπτο.

Εικ. 6. Ο Ιωσήφ Χατζιδάκης στο Εργαστήριο Συντήρησης του ΑΜΗ.

Ι. Χατζιδάκη (Franchet 1917, 9). Ο Franchet εντόπισε και ερεύνησε μαζί με τον Χατζιδάκη (Εικ. 6) τις περιοχές της Τρυπητής και των Ρουσσών στις ανατολικές παρυφές της σύγχρονης πόλης του Ηρακλείου (Franchet 1914, 294-

304· Franchet 1917, 63-81), καθώς και άλλες θέσεις, όπως τη Μαραθοκεφάλα και το Καβροχώρι στην ευρύτερη περιφέρεια της Τυλίσου (Franchet 1920, 410). Από την έρευνα της Τρυπητής και των Ρουσσών προέρχεται μια μικρή συλλογή λίθινων εργαλείων από οψιανό,⁵ μέρος της οποίας είναι ταξινομημένη από τον ίδιο.⁶ Πρόκειται για λιθοτεχνίες οψιανού με αρκετούς πρισματικούς πυρήνες που σύμφωνα με τον Thomas Strasser χρονολογούνται πιθανότατα από τη Νεολιθική περίοδο μέχρι την αμέσως επόμενη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.⁷

Ο Γάλλος ερευνητής στη δεύτερη επίσκεψή του στην Κρήτη μετά την επιστροφή του από την Αίγυπτο τον Μάιο του 1913 μετέφερε μαζί του διακόσια σαράντα πέντε (245) «παλαιολιθικά και νεολιθικά εργαλεία» από καστανόχρωμο πυριτόλιθο που συνέλεξε ο ίδιος από τις ερήμους της περιοχής των Θηβών και του Φαγιούμ και τα οποία σύμφωνα με το έγγραφο Χατζιδάκη παραχωρήθηκαν ως δώρο στο Μουσείο Ηρακλείου.⁸

Ως ανταπόδοση ίσως σε αυτό το «δώρο» αλλά και στη συμβολή του σε αρχαιολογικές έρευνες στην Κρήτη και κυρίως στην ανασκαφή της Τυλίσου (Hazzidakis 1921) ο Χατζιδάκης σε επιστολή του τον Ιούνιο του 1913 προς το Τελωνείο Ηρακλείου ζητά να επιτραπεί στον Franchet να εξάγει δείγματα κρητικών λίθων και μεταλλευμάτων προκειμένου να χρησιμοποιηθούν σε εφυαλώσεις αγγείων που κατασκεύαζε ο ίδιος.⁹

⁵ Η ταύτιση του υλικού είναι συμβατική. Σημειώνεται ωστόσο ότι για ολόκληρη την περιοχή υπάρχουν μαρτυρίες για αλώνια και δραστηριότητες επεξεργασίας σιτηρών στις αρχές του προηγούμενου αιώνα και δεδομένου του μεγέθους τους δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο κάποια από αυτά να είχαν χρησιμοποιηθεί ως λεπίδες (*βωλοσυρόπετρες*) σε βωλόσυρους.

⁶ Έγγραφο Χατζιδάκη προς τη Γενική Διοίκηση, Τμήμα Παιδείας, Αρ. Πρωτ. 50/363/28-5-1913 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

⁷ Προκαταρκτική μελέτη του υλικού από τον Τ. Strasser στις 23 Νοεμβρίου 2016. Από μια πρώτη γενική εκτίμησή του το κατατάσσει στη Νεολιθική έως Πρωτομινωική Ι (προσωπική επικοινωνία με τον Τ. Stasser). Σημειώνεται ωστόσο ότι μια πρώτη καταγραφή των λίθινων εργαλείων από την Τρυπητή και τις Ρουσσές πραγματοποίησε και η Α. Μουνδρέα Αγραφιώτη το 1999, στο πλαίσιο της Έκθεσης Κρήτη-Αίγυπτος, λόγω της εικαζόμενης σχέσης του υλικού με την Αίγυπτο. Παράδοση σχετικού υλικού από την ίδια περιοχή που ερεύνησε ο Franchet έγινε και από τον Π. Φάκλαρη το 1978.

⁸ Έγγραφο Χατζιδάκη προς τη Γενική Διοίκηση, Τμήμα Παιδείας, Αρ. Πρωτ. 50/363/28-5-1913 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ). Δεν μπορεί ωστόσο να αποκλειστεί η «επικρατούσα» εκδοχή της κατάσχεσης, αφού ο κρητικός αρχαιολογικός νόμος επέτρεπε την εισαγωγή αρχαιοτήτων αλλά απαγόρευε την εξαγωγή ανεξαρτήτως από την προέλευσή τους.

⁹ Επιστολή Χατζιδάκη προς το Τελωνείο Ηρακλείου Α.Π 373/18-6 1913. Διαγεγραμμένη στην ίδια επιστολή είναι

2. ΤΑ ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΑ ΛΙΘΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ: ΑΠΟ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΔΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΟΥ ΟΣΛΟ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ

Τη δεύτερη γενική κατηγορία συγκροτούν σχεδόν στην πλειονότητά της εκατόν δέκα τέσσερα (114) λίθινα εργαλεία, χαρακτηριστικά των κυριότερων τύπων της σκανδιναβικής Νεολιθικής, με την ίδια με τα προηγούμενα εξωτερική και εσωτερική ετικέτα τεκμηρίωσης. Και σε αυτή την περίπτωση καθοριστικό ρόλο στην ταύτισή τους είχαν οι αρχαιακές μαρτυρίες και ειδικότερα το γνωστό έγγραφο του Ι. Χατζιδάκη, του 1913, κυρίως όμως μια σειρά αλληλογραφίας της περιόδου 1938-1939 μεταξύ εκπροσώπων του κρητικού και του νορβηγικού Πανεπιστημιακού Μουσείου του Όσλο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω και κυρίως σύμφωνα με τη μελέτη και αντιπαραβολή του συνόλου των εγγράφων και των λίθινων εργαλείων πρόκειται για δύο διαφορετικές μεταξύ τους επίσημες ανταλλαγές με σκανδιναβικά μουσεία. Μια ανταλλαγή μεταξύ του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου και του Εθνικού Μουσείου της Δανίας στην Κοπεγχάγη και μια δεύτερη, μεταγενέστερη, με το Πανεπιστημιακό Μουσείο του Όσλο.

Α. Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΜΕ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΔΑΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΠΕΓΧΑΓΗ

Η πρώτη ανταλλαγή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου με σκανδιναβικό μουσείο έγινε το 1912, με το Εθνικό Μουσείο της Δανίας στην Κοπεγχάγη, ένα από τα σημαντικότερα μητροπολιτικά μουσεία των αρχών του 20ού αι. (Aronsson 2011) ύστερα από αίτημα του τελευταίου.¹⁰ Περιεχόμενο της ανταλλαγής ήταν από την πλευρά του Μουσείου Ηρακλείου η αποστολή μιας αντιπροσωπευτικής συλλογής μινωικών αντικειμένων και από την πλευρά του Μουσείου της Κοπεγχάγης η αποστολή εξήντα (60) νεολιθικών, λίθινων εργαλείων, χαρακτηριστικών της σκανδιναβικής Νεολιθικής.

Τον Φεβρουάριο του 1912 ο Έφορος αρχαιοτήτων του Μουσείου της Κοπεγχάγης Chr. Blinkenberg (Εικ. 7) σε επιστολή του προς τον Στ. Ξανθουδίδη (Εικ. 8) διατυπώνει το αίτημα με το προτεινόμενο περιεχόμενο της ανταλλαγής¹¹ και σημειώνει με

Εικ. 7. Ο Έφορος του Μουσείου της Κοπεγχάγης Chr. Blinkenberg.

Εικ. 8. Ο Στ. Ξανθουδίδης.

η φράση «θραύσματα αγγείων» (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

¹⁰ Επιστολή του Chr. Blinkenberg προς τον Στ. Ξανθουδίδη, ΑΠ. 115/12/28-2-1912 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

¹¹ Από «άχρηστα» για το Μουσείο Ηρακλείου, κατά τη διατύπωση του ίδιου του Blinkenberg.

έμφαση πόσο σημαντική έλλειψη είναι για το Εθνικό Μουσείο της Δανίας να μην έχει δείγματα «του πολιτισμού που βρίσκεται στην κορυφή της εξέλιξης του ευρωπαϊκού πολιτισμού».¹² Μάλιστα στο ίδιο πλαίσιο ανάπτυξης των επιχειρημάτων του σημειώνει σε επόμενη επιστολή προς τον Ι. Χατζιδάκη ότι «δεν πρόκειται για μια ανταλλαγή μεταξύ δύο συλλεκτών αλλά μεταξύ δύο επίσημων μουσείων από τα οποία το ένα αντιπροσωπεύει την αρχή και το άλλο το τέλος, χρονικά, της πολιτισμικής ανάπτυξης της προϊστορικής Ευρώπης».¹³ Στην ίδια επιστολή αναφέρει και την αποστολή ενός βιβλίου του Διευθυντή του Μουσείου της Κοπεγχάγης S. Müller για τη Δανική εποχή του λίθου, στο οποίο απεικονίζονταν όλοι οι τύποι λίθινων εργαλείων που περιελάμβανε η αποστολή για τον εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης του ΑΜΗ (Müller 1888, pl. I-XII).

Και για την πλευρά όμως του κρητικού μουσείου η σκανδιναβική Νεολιθική και γενικότερα η συμβολή της Δανίας στη συγκρότηση της αρχαιολογίας ως επιστήμης ήταν γνωστή. Για τον Ξανθουδίδη μάλιστα η Νεολιθική της Δανίας και των Σκανδιναβικών χωρών ήταν αρκετά οικεία, όπως προκύπτει από χειρόγραφο απόκομμα βιβλιογραφικής αποδελτίωσης του βιβλίου του *Oscar Montelius*, σε γαλλική μετάφραση του S. Reinach, *Les temps préhistoriques en Suède* (Paris 1895), που είχε αποκτήσει ίσως από τον ίδιο τον μεταφραστή του, τον «καθηγητή Reinach», όπως τον αποκαλεί. Στην αποδελτίωση σημειώνει εμφαντικά ότι «ουδεμία χώρα μπορεί να παραβληθεί με τη Δανία και τη Νότια Σουηδία στον πλούτο και στην ωραιότητα των μνημείων της Νεολιθικής».¹⁴

Μετά από μια σχετική αλληλογραφία¹⁵ για τη ρύθμιση του περιεχομένου της ανταλλαγής μεταξύ Blinkenberg και Χατζιδάκη, με τη σύμφωνη γνώμη του Διευθυντή του Μουσείου της Κοπεγχάγης Sophus Müller, συνεδρίασε η Αρχαιολογική Επιτροπεία ως αρμόδια για την οριστική έκβαση του αιτήματος¹⁶ με πρόεδρο τον Ι. Χατζιδάκη και μέλη τον Στ. Ξανθουδίδη και τον επιμελητή του Μουσείου, γυμνασιάρχη Ανδρέα Βουρδουμπάκη. Μια διαφαινόμενη υπόδειξη του Ι. Χατζιδάκη για ανάμειξη του Georg Karo στην επιλογή των κρητικών αντικειμένων δεν έγινε δεκτή από τον Chr. Blinkenberg αφού, όπως αντιπρότεινε ο τελευταίος, ο Ξανθουδίδης θα μπορούσε να διεκπεραιώσει το αίτημα με απόλυτη επιτυχία.¹⁷ Ο κατάλογος, που συντάχθηκε τελικά μάλλον από τον Ξανθουδίδη, περιελάμβανε μια συλλογή κρητικών αρχαιοτήτων αποτελούμενη στο μεγαλύτερο μέρος της από πήλινα «πολλαπλά», εν συνεχεία λίθινα και τέλος δύο μετάλλινα. Η κατάρτιση της συλλογής ήταν απόλυτα συνεπής στο αίτημα του Blinkenberg για αντιπροσώπηση όλων των τύπων και των περιόδων

¹² Επιστολή του Chr. Blinkenberg προς τον Στ. Ξανθουδίδη, ΑΠ. 115/12/28-2-1912. Η διατύπωση αυτή δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση αφού κατά την ίδια περίοδο είχε ήδη παγωθεί η διεθνής απήχηση των ανασκαφών της Κνωσού. Βλ. ενδεικτικά Cadogan 2004, 537-545· Sherratt 2009, 619-649. Στην ίδια επιστολή χρησιμοποιεί μάλιστα την ελληνική λέξη «αντίδοσις» για την προτεινόμενη ανταλλαγή.

¹³ Επιστολή του Chr. Blinkenberg προς τον Διευθυντή του Μουσείου Ι. Χατζιδάκη, 29/3/1912 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

¹⁴ Χειρόγραφο απόκομμα χωρίς αρίθμηση (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

¹⁵ Επιστολή Ξανθουδίδη προς Blinkenberg 27-3-1912. Επιστολή Blinkenberg προς Χατζιδάκη 29-3-1912, στην οποία επικαλείται την από 25-2-1912 (προφανώς λανθασμένα) επιστολή του Χατζιδάκη. Επιστολή Χατζιδάκη προς Blinkenberg 10-4-1912 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

¹⁶ Συλλογικό δευτεροβάθμιο επιστημονικό όργανο με αρμοδιότητα τη γνωμοδότηση σε ζητήματα αρχαιολογικής πολιτικής και κυρίως σε αιτήματα εξαγωγών αρχαιοτήτων.

¹⁷ Επιστολή Blinkenberg προς Χατζιδάκη 29-3-1912 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

του «αρχαίου κρητικού πολιτισμού». Έγινε τόσο με θεματικά κριτήρια, όπως το υλικό κατασκευής, όσο και με χρονολογικά, ενώ παράλληλα υπήρχε και γεωγραφική αντιπροσώπευση από τις περισσότερες ανεσκαμμένες θέσεις της κεντρικής και της ανατολικής Κρήτης.

Στη συνεδρίασή της η Αρχαιολογική Επιτροπεία έκρινε ομόφωνα επωφελή την ανταλλαγή, «αφού το Μουσείο επρόκειτο να λάβει αρχαία της προϊστορικής βόρειας Ευρώπης, μη αντιπροσωπευόμενα στο Κρητικό Μουσείο ενώ σε αντάλλαγμα θα παραχωρούσε κρητικά αρχαία, “άχρηστα”, κατά τη γνωστή διατύπωση το τροποποιητικού νόμου Περί Αρχαιοτήτων, για τα κρητικά μουσεία».¹⁸

Τα εξήντα (60) σκανδιναβικά εργαλεία από πυριτόλιθο, πριόνια μαχαίρια, ξίφη, βέλη, σφύρες, κ.ά., δεν είχαν συγκεκριμένες προελεύσεις ούτε ήταν καταλογογραφημένα στο Μουσείο της Κοπεγχάγης¹⁹ και έτσι έφτασαν και στο Μουσείο Ηρακλείου χωρίς ενδείξεις, για αυτό και ίσως δεν απέκτησαν ποτέ. Ίσως όμως η τοποθέτησή τους στην άτυπη αρχικά Επιστημονική Συλλογή είναι εμμέσως δηλωτική της αποδιδόμενης σημασίας τους στο Κρητικό Μουσείο.

Αντιθέτως στο Μουσείο της Κοπεγχάγης, αμέσως μετά την παραλαβή τους τον Νοέμβριο του 1912,²⁰ καταχωρίσθηκαν λεπτομερώς και με ιδιαίτερη επιμέλεια στα Ευρετήρια του Μουσείου και με μικρά σκαριφήματα δίπλα στα περιγραφικά τους στοιχεία.

Όπως προκύπτει από το Πρακτικό της Αρχαιολογικής Επιτροπείας²¹ και τις σχετικές δημοσιεύσεις (Blinkenberg and Johansen 1924, 23-27, pl. 29-33· Dietz et al 2015, 4, 25, 31) πρόκειται για τα παρακάτω αντικείμενα ανά κατηγορία υλικού κατασκευής:

- α) Πήλινα: σαράντα οκτώ (48) ακέραια αγγεία και αρκετά όστρακα, αντιπροσωπευτικά όλων των περιόδων της «Μινωικής» εποχής, από την Κνωσό, τον Μόχλο, την Ψείρα, τα Γουρνιά, τη Βασιλική, τη Ζάκρο, το Παλαίκαстро, την Κουμάσα, τη Φαιστό, την Αγία Τριάδα, τις Καμάρες και την Τύλισο.
- β) Λίθινα: Πέντε (5) ακέραια λίθινα από την Κνωσό και την Ψείρα και δύο (2) τεμάχια μαρμάρινου ρυτού από την Κνωσό.
- γ) Μετάλλινα: Ένας (1) δίστομος πέλεκυς από το Σελάκανο και μια (1) λεπίδα ξίφους, σε δύο τεμάχια, άγνωστης προέλευσης.

Στο μουσείο της Κοπεγχάγης σχεδόν αμέσως μετά την παραλαβή τους εκτέθηκαν στη λεγόμενη αιγαιακή συλλογή, όπου παρέμειναν και κατά τις επόμενες δεκαετίες ως μέρος της μόνιμης έκθεσης. Στον οδηγό μάλιστα του 1918 γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην έκθεση αντικειμένων από την Κνωσό, ως πόλο έλξης για την επίσκεψη στο Μουσείο (Nationalmuseet,

¹⁸ Πρακτικό Αρχαιολογικής Επιτροπείας με Α.Π. 29/9-9-1912. Ο χαρακτηρισμός «άχρηστα» και «πολλαπλά» ως κατηγοριοποίηση, αποτέλεσε αρχικά προϊόν αποικιοκρατικής αρχαιολογίας, που παγιώθηκε όμως σιγά-σιγά ως επιστημολογική θεώρηση και επιβίωσε αρκετές δεκαετίες μετά μέχρι τις πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής περιόδου (βλ. ενδεικτικά έγγραφο για την αποστολή «άχρηστων» τεμαχίων τοιχογραφιών από την Κνωσό και τη Φαιστό για ανάλυση, στο Ινστιτούτο Αποκαταστάσεων στη Ρώμη, με Α.Π 296/357/24-9-1955 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

¹⁹ Πληροφόρηση από προσωπική επικοινωνία με την Υπεύθυνη του Τμήματος Έρευνας και Συλλογών του Εθνικού Μουσείου Δανίας στην Κοπεγχάγη κ. Bodil Bundgard.

²⁰ Στο ίδιο.

²¹ Πρακτικό Αρχαιολογικής Επιτροπείας με Α.Π. 29/9-9-1912 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

Antiksamlingen, Vejledning for besøgende, 1918, 85, 8b, 88, 17, 97, 29b).²² Στο πλαίσιο άλλωστε της «πανευρωπαϊκής» αφήγησης, της αναζήτησης δηλαδή μιας πανευρωπαϊκής ταυτότητας στο παρελθόν, όπως φαίνεται ξεκάθαρα και στην επιστολή Blinkenberg προς το Κρητικό Μουσείο, ο ρόλος των «μινωικών» αντικειμένων ήταν σχεδόν αυτονόητος.²³

Β. Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΜΕ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΟΥ ΟΣΛΟ

Μέρος των σκανδιναβικών λίθινων εργαλείων που αναμείχθηκαν με τα λίθινα του Μουσείου της Κοπεγχάγης συνιστούν τη δεύτερη ανταλλαγή με σκανδιναβικό μουσείο, αυτή τη φορά με το Πανεπιστημιακό Μουσείο του Όσλο.

Παρά τα κενά στην αλληλουχία των εγγράφων το αίτημα φαίνεται ότι διατυπώθηκε από τον Διευθυντή του Πανεπιστημιακού Μουσείου του Όσλο Sverre Marstrander, στον Σπ. Μαρινάτο, Διευθυντή στο Τμήμα Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων του Υπουργείου Παιδείας. Όπως και ο Blinkenberg από το Μουσείο της Κοπεγχάγης σημειώνει αρκετά χρόνια πριν ότι ελπίζει να έχει ενδιαφέρον για το Κρητικό Μουσείο η συλλογή των λίθινων εργαλείων, ενώ διατυπώνει τη βεβαιότητά του ότι η αντίστοιχη κρητική συλλογή θα είναι εξαιρετικά σημαντική για το Πανεπιστημιακό Μουσείο του Όσλο και εκφράζει προκαταβολικά την ευγνωμοσύνη του.²⁴

Το έγγραφο με συνημμένο τον κατάλογο των προσφερόμενων αντικειμένων από το Πανεπιστήμιο του Όσλο διαβιβάστηκε στις 11 Ιουνίου του 1938 από τον Μαρινάτο στον επιμελητή του Μουσείου Ηρακλείου με χρέη εφορεύοντος, Χρ. Πέτρου-Μεσογειήτη, με την παράκληση να καταρτιστεί κατάλογος με ακέραια «άχρηστα» και όστρακα για να υποβληθούν για εξέταση στο Συμβούλιο.²⁵

Η επιλογή του αρχαιολογικού υλικού έγινε από τον Έφορο της Βρετανικής σχολής στην Κνωσό, R. W. Hutchinson και περιελάμβανε τμήματα αγγείων και όστρακα από το Στρωματογραφικό Μουσείο της Κνωσού, στην πλειονότητά τους χωρίς ενδείξεις προέλευσης, εκτός από κάποια επιφανειακά, που είχαν περισυλλεχθεί από τον ίδιο και από τον J. D. S. Pendlebury από την ευρύτερη περιοχή της Κνωσού (Skurinska-Lovset 2000, 5). Με εντολή Μαρινάτου μεταφέρθηκαν μάλιστα από τον Hutchinson μέχρι το Υπουργείο Παιδείας στην Αθήνα, από όπου έγινε η αποστολή για το Όσλο.²⁶

Τα κρητικά αντικείμενα συσκευασμένα σε κιβώτιο βάρους σαράντα έξι (46) κιλών (Skurinska-Lovset 2000, 5) παραλήφθηκαν στο Πανεπιστημιακό Μουσείο στις 23 Ιανουαρίου του 1939 (Skurinska-Lovset 1971, 86) από τον Ole Solberg και τον Sverre Marstrader, εντάχθηκαν στις

²² Στη δεκαετία του 1930, στο πλαίσιο εργασιών επανέκθεσης, τα μινωικά εκθέματα μεταφέρθηκαν στην Αίθουσα 4, στην προθήκη 1 (Kjersgaard 1968, 25).

²³ Το επόμενο έτος έγινε μια δεύτερη ανταλλαγή μεταξύ του Εθνικού Μουσείου της Δανίας και του αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας. Τα αντικείμενα, που πήραν συνεχόμενη αρίθμηση με τα κρητικά, προέρχονταν από το Διμήνι, το Σέσκλο, τη Χαλανδριανή, τη Φυλακωπή, τις Μυκήνες και τη Θεσσαλία.

²⁴ ΑΠ ΥΠΘ/Τμήμα Αρχαιολογίας 3128/10-6-1938 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

²⁵ ΑΠ 51253/3120/2275/11-6-1938 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

²⁶ Έγγραφο Επιμελητή του Μουσείου προς το Τελωνείο με Α.Π. 402/455/31-7-1938, με το οποίο ζητείται να επιτραπεί η μεταφορά ενός κιβωτιδίου που περιείχε «άχρηστα» όστρακα από τον R.W. Hutchinson.

διδασκαλίες συλλογές και αρχικά τουλάχιστον απευθύνονταν σε εξειδικευμένο κοινό, στο πλαίσιο συμπληρωματικής διδασκαλίας.²⁷

Σε αντίθεση με τις κρητικές αρχαιότητες που προέρχονταν από μία μόνο περιοχή, η νορβηγική αποστολή στο Μουσείο Ηρακλείου²⁸ περιείχε ένα σύνολο λίθινων εργαλείων με ποικίλες προελεύσεις. Το παράδοξο, ωστόσο, είναι ότι κανένα αντικείμενο από το περιεχόμενό της δεν προερχόταν από τη Νορβηγία. Τριάντα ένα (31) αντικείμενα προέρχονταν από τη Δανία, δέκα τέσσερα (14) από τη Σουηδία, έξι (6) από τη Γερμανία και δύο (2) από τις Ηνωμένες Πολιτείες (Pennsylvania και Georgia). Στο Μουσείο Ηρακλείου έφτασαν, με εντολή του Υπουργείου Εξωτερικών της Νορβηγίας, μέσω του Προξένου της, Αντωνίου Ανεμογιάννη, τον Ιούνιο του 1938²⁹ και αναμείχθηκαν, σκόπιμα μάλλον λόγω μορφολογικής ομοιότητας, στο σύνολο των υπολοίπων σκανδιναβικών της πρώτης αποστολής του 1912. Η άφιξή τους σε μια περίοδο έντονης εσωτερικής κινητικότητας λόγω της μεταφοράς των αρχαιοτήτων από το παλιό στο νέο Μουσείο αλλά και η ίδια η χρονική συγκυρία, λίγο πριν το ξέσπασμα του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, δεν άφησε προφανώς χρονικά περιθώρια ιδιαίτερης φύλαξης και ταξινόμησής τους.

ΤΟ ΔΩΡΟ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ

Στο ίδιο έγγραφο του Χατζιδάκη, που αφορά στην ανάπτυξη των συλλογών της Νεολιθικής στο Μουσείο Ηρακλείου, σημειώνεται μαζί με τα κρητικά από την Κνωσό και τη Φαιστό, τα σκανδιναβικά και τα «λίθινα εργαλεία του Franchet» από την Τρυπητή, τις Ρουσσές και την Αίγυπτο, η αποστολή ως δώρο μιας ομάδας νεολιθικών οστράκων από τη Μάλτα,³⁰ που εντοπίστηκαν προσφάτως στις Αποθήκες του ΑΜΗ με την σύγχρονη εξωτερική ένδειξη «Άγνωστης Προέλευσης». Στην εξωτερική επιφάνεια του ξύλινου κιβωτίου, ωστόσο, η αναγραφή με μολύβι: «τα έστειλεν ο κ. *Hosby*, Διευθυντής της εκ Ρώμης Αγγλικής Σχολής», καθώς και δύο εσωτερικές χάρτινες ετικέτες: «*Malke (sic). Age du Bronze I*» δεν άφηναν αμφιβολία για την προέλευση του περιεχομένου.

Εικ. 9. Ο Διευθυντής της Βρετανικής Σχολής στη Ρώμη, Thomas Ashby.

Πρόκειται για τριάντα (30) περίπου τμήματα αγγείων (Εικ. 5) που έστειλε ως δείγματα της Νεολιθικής εποχής της Μάλτας ο Διευθυντής της Βρετανικής Σχολής της Ρώμης (B.S.R.) και

²⁷ Σύμφωνα με τη συνολική δημοσίευση της κρητικής συλλογής στο Πανεπιστήμιο του Όσλο το 2000, δέκα (10) από τα αντικείμενα, άγνωστο με ποιο τρόπο, είχαν εξαφανιστεί (Skurinska-Lovset 2000, 7).

²⁸ ΑΠ 368/12-8-1938 και ΑΠ 412/15-10-1938. Αδιευκρίνιστο παραμένει γιατί το αρχαιολογικό υλικό από το Μουσείο του Όσλο έφτασε στο Ηράκλειο σε δύο διαφορετικές αποστολές και σε δύο διαφορετικά κιβώτια, με χρονική απόσταση μάλιστα δύο μηνών. Δεν μπορεί να αποκλειστεί ωστόσο η πιθανότητα να πρόκειται για δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους αποστολές.

²⁹ Σε έγγραφο της 21ης Μαΐου 1938 ο Sv. Marstrander προς τον Σπ. Μαρινάτο ως εκπρόσωπο του ΑΜΗ, ενημερώνει ότι το κιβώτιο που περιέχει λίθινα αντικείμενα στάλθηκε στις 10 Μαΐου και εκτιμάται ότι θα φτάσει στο Ηράκλειο την 1η Ιουνίου με προπληρωμένα τέλη αποστολής. Ενημερώνει επίσης ότι το κιβώτιο θα παραληφθεί από τον Πρόξενο της Νορβηγίας στο Ηράκλειο Αντ. Ανεμογιάννη σύμφωνα και με τις διατάξεις του Τμήματος εξωτερικών Υποθέσεων (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

³⁰ Έγγραφο Χατζιδάκη προς τη Γενική Διοίκηση, Τμήμα Παιδείας, Αρ. Πρωτ. 50/363/28-5-1913 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

προσωπικός φίλος του R. Seager, Thomas Ashby³¹ (Εικ. 9), μετά την περιήγησή του στην Κρήτη και την επίσκεψή του στο Μουσείο Ηρακλείου τον Μάιο του 1910 (Becker και Betancourt 1997, 110-11).³²

Φαίνεται ότι ο Χατζιδάκης στο πλαίσιο της επικοινωνίας που είχε με ξένους ερευνητές που επισκέπτονταν το ΑΜΗ, έδειξε τη νεολιθική κεραμική από τη Μάλτα στον Franchet κατά την παραμονή του στο Μουσείο, ο οποίος με την άδειά του τη μελέτησε και δημοσίευσε μια συνοπτική μελέτη αρκετά χρόνια αργότερα (Franchet 1920, 446-451).³³ Ο Franchet διακρίνει την κεραμική σε δύο κατηγορίες ως προς τη διακόσμηση. Η πρώτη με βαθιά εγχάρακτη διακόσμηση γεωμετρικών σχημάτων και η δεύτερη με χαμηλή, ανάγλυφη διακόσμηση με επίθετη λευκή ύλη και καμπυλόγραμμα μοτίβα, σπείρες, κ.ά. Ως προς τη χρονολόγηση αναφέρει εκείνη που προτείνει ο M. Dussaud για την κεραμική αυτού του τύπου, το τέλος δηλαδή της Νεολιθικής (Franchet 1920, 449 και υποσ. 1), αλλά ο ίδιος θεωρεί ότι χρονολογείται στην αμέσως επόμενη περίοδο ανάμεσα στη Νεολιθική και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, την επονομαζόμενη από τον ίδιο «επινεολιθική» (énéolithique). Τον απασχολεί ιδιαίτερος το ζήτημα των επιρροών στην κεραμική και θεωρεί ότι μεταξύ Μάλτας και Κρήτης δεν υπάρχουν επιρροές στην κεραμική αυτής της περιόδου.³⁴

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

people do not just collect objects – objects also collect people

A. Stevenson

Μέσα από την κινητικότητα των συλλογών στο περίπλοκο αυτό δίκτυο εκτός και εντός του Μουσείου, τα αντικείμενα που έφτασαν σε αυτό ως δώρα ή ως ανταλλαγές κατά το πρώτο μισό του 20ού αι. απέκτησαν διαφορετικές νοηματοδοτήσεις σε κάθε σταθμό αυτού του δικτύου, δημιούργησαν ποικίλες κοινωνικές συνυφάνσεις (Gosden and Hanlon 2009· Hodder 2012), με την αποδιδόμενη σημασία να προσδιορίζεται όχι μόνο από το επιστημολογικό και κοινωνικό πλαίσιο, που ίσχυε σε κάθε εποχή, αλλά και από χρονικές συγκυρίες και τυχαία γεγονότα, που τις περισσότερες φορές δεν καταγράφονται επισήμως. Επεισόδια εσωτερικής κινητικότητας, συγχωνεύσεων και ομαδοποιήσεων υλικού και παρατοποθέτησης, τις περισσότερες φορές είναι δύσκολα έως καθόλου ανιχνεύσιμα, αν και ο ρόλος τους για την πληρέστερη κατανόηση της βιογραφίας των αντικειμένων και ευρύτερα των συλλογών είναι ιδιαίτερος

³¹ Σύμφωνα με την καταμέτρηση του Χατζιδάκη. Βλ. έγγραφο Χατζιδάκη προς τη Γενική Διοίκηση, Τμήμα Παιδείας, Αρ. Πρωτ. 50/363/28-5-1913 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

³² Η μόνη αναφορά σε αυτό το ταξίδι που έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα στο Αρχείο της Βρετανικής σχολής της Ρώμης, είναι μια παράγραφος στην ετήσια έκθεση της δραστηριότητας της Βρετανικής Σχολής στη Ρώμη (Annual Reports) του 1909-10, στην οποία αναφέρεται ότι μετά το ταξίδι στην Καλαβρία της Ν. Ιταλίας συνέχισε στην Κρήτη, όπου επισκέφθηκε την Κνωσό, τη Φαιστό, την Ψείρα, τα Γουρνιά, τον Μόχλο, κ.ά, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως για τις αρχαιότητες της ρωμαϊκής περιόδου (προσωπική επικοινωνία με την υπεύθυνη του Αρχείου της Βρετανικής Σχολής στη Ρώμη κ. Alessandra Giovenco).

³³ Ανάτυπο της δημοσίευσης, που εντοπίστηκε στην ψηφιοποιημένη σήμερα βιβλιοθήκη του S. Reinach, είναι ενδεικτικό των ακαδημαϊκών δικτύων της περιόδου.

³⁴ Σύμφωνα με τον Franchet η κεραμική στάλθηκε από τον Διευθυντή του Μουσείου της Μάλτας και όχι από τον T. Ashby, όπως αναφέρει ο Χατζιδάκης.

σημαντικός. Στην κατεύθυνση αυτή απαιτούνται περισσότερο ολιστικές προσεγγίσεις στη μουσειακή επιμέλεια και πράξη, οι οποίες πρέπει να περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων την αρχαιακή και εθνογραφική έρευνα ως αναπόσπαστα μέρη.

Τα λεγόμενα «Νεολιθικά» από την Τρυπητή και τις Ρουσσές αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα, στον οποίο προσαρτήθηκαν τα αιγυπτιακά λίθινα εργαλεία στη συνέχεια, με συνεκτικό κρίκο ανάμεσά τους εκτός από το υλικό κατασκευής τον Γάλλο ερευνητή L. T. Franchet. Στο σύνολό τους τα λίθινα εργαλεία «του Franchet», όπως επικράτησε να αποκαλούνται στο Μουσείο, συγκρότησαν τον αρχικό πυρήνα μιας διδακτικής συλλογής κατά τα πρότυπα μεγάλων μουσείων, στον οποίο στη συνέχεια προσαρτήθηκαν τα νεολιθικά εργαλεία, που προήλθαν από ανταλλαγές με τα Μουσεία της Κοπεγχάγης και του Όσλο, καθώς και το δώρο της νεολιθικής κεραμικής από τη Μάλτα. Αν και ετερόκλητα μεταξύ τους, τόσο στη μετακόμιση από το ένα κτήριο στο άλλο όσο και στις εσωτερικές αναδιατάξεις των αποθηκών, μεταφέρονταν πάντα ως συμπαγές σύνολο.

Η πρακτική αυτή ακολουθήθηκε αδιατάρακτα, σχεδόν τελετουργικά, από όλους σχεδόν τους επόμενους διευθυντές και επιμελητές του Μουσείου, σε καταγεγραμμένες ή μη μετακομίσεις και αναδιατάξεις του αρχαιολογικού υλικού στον μουσειακό αποθηκευτικό χώρο, μέχρι και την τελευταία τοποθέτησή τους στις νέες αποθήκες το 2006.³⁵ Όπως τα αντικείμενα μιας μουσειακής έκθεσης παρουσιάζονται με μια συγκεκριμένη εκθεσιακή λογική ώστε να δομούν και να αφηγούνται επιλεγμένες «ιστορίες», το ίδιο ισχύει και για τα σύνολα των αποθηκών, που δεν πρέπει να θεωρούνται παθητικές, στατικές οντότητες αλλά δυναμικοί, ενεργοί παράγοντες γνωσιακών-επιστημολογικών διεργασιών αλλά και κοινωνικών σχέσεων (Latour 2005). Η οργάνωσή τους έχει σε μεγάλο βαθμό αξιολογικό χαρακτήρα, που συχνά μπορεί να υποδηλώνει ακόμη και σχέσεις ισχύος ή συσχετισμού δυνάμεων.³⁶ Μουσείο δεν είναι μόνο οι εκθεσιακοί αλλά και οι αποθηκευτικοί χώροι με τα αντικείμενά τους και τις συνοδευτικές ετικέτες τεκμηρίωσης, καθώς και οι σύνθετες συνδέσεις μεταξύ αντικειμένων, σήμανσης, φύλαξης, ταξινόμησης και τεκμηρίωσης, με λίγα λόγια της μουσειακής επιμέλειας και πρακτικής (Stevenson 2015, 109-110). Επιπλέον όμως, αναπόσπαστα μέρη ενός μουσείου είναι και οι ιστορίες που παράγονται από τις σχέσεις αυτές (Stevenson 2015, 110), που συνήθως δεν ενσωματώνονται στην αναλογική και στη σύγχρονη ψηφιακή «αλυσίδα» τεκμηρίωσης και ευρύτερα στην πολιτισμική βιογραφία των ίδιων των αντικειμένων (Korytoff 1986, 70-73· Appadurai 1986· Gosden and Marshall 1999).

Η νεολιθική συλλογή με τις ποικίλες εκτός Κρήτης προελεύσεις, ως συμπαγές σύνολο «προμινωικής» εποχής και μάλιστα εκτός Κρήτης και χωρίς ταυτότητα, βρισκόταν εγκλωβισμένη στο περιθώριο του κυρίαρχου μινωικού αφηγήματος. Μια μικρή ετεροτοπία μέσα στη μεγαλύτερη, του Μουσείου (Foucault 1984, 46-49) που λειτούργησε ίσως και ως παράγοντας

³⁵ Στα επεισόδια εσωτερικής κινητικότητας και αναδιατάξεων περιλαμβάνονται οι σεισμοί του 1926, 1930 και 1935, η συσκευασία αρχαιοτήτων και η εγκατάσταση στο νέο μουσείο το 1938, η συσκευασία και η απόκρυψη των αρχαιοτήτων στο καταφύγιο και στις υπόγειες αποθήκες κατά τη διάρκεια του Β' παγκοσμίου πολέμου, η αποσυσκευασία και επανέκθεση μετά από δεκαετή σχεδόν εγκλεισμό μετά τον πόλεμο, ενώ μόλις το 1959-60 ολοκληρώθηκαν οι νέες αποθήκες. Ο κίνδυνος ανακατέματος ετικετών επισημαίνεται μάλιστα ήδη από το 1935 σε σχετικό έγγραφο.

³⁶ Η έλλειψη θεωρητικού ενδιαφέροντος στις μουσειακές πρακτικές έχει επισημανθεί από διάφορους ερευνητές. Βλ. ενδεικτικά Voss 2012, 145-169.

ενίσχυσης της «Μινωικής» ταυτότητας μέσω της ετερότητας. Ο ρόλος των μουσειακών πρακτικών έξαλλου στη δημιουργία κατηγοριών, ταυτοτήτων και κλιμάκων αξιολόγησης του υλικού πολιτισμού έχει επισημανθεί από πολλούς ερευνητές

Τα νεολιθικά αντικείμενα της πολυσυλλεκτικής αυτής συλλογής λειτούργησαν καταλυτικά στην κατεύθυνση της διεύρυνσης του πλαισίου συναφειών της κρητικής Νεολιθικής.³⁷ Ο ρόλος ενός διευρυμένου πλαισίου αναφοράς για την εποχή του Λίθου και ειδικότερα για τη Νεολιθική, στον χώρο του Μουσείου, καθώς και η σημασία του στην πρόσληψή της, για την κυκλοφορία και ανατροφοδότηση της γνώσης, ειδικότερα από τους ντόπιους αρχαιολόγους, φαίνεται ξεκάθαρα στο έγγραφο του Χατζιδάκη προς το Τμήμα Παιδείας, που αφορά στη συγκρότηση και στον εμπλουτισμό των νεολιθικών συλλογών.³⁸ Στο ίδιο έγγραφο ο Χατζιδάκης στο ιδεολογικό πλαίσιο του πολιτισμικού εξελικτικισμού σημειώνει, παρομοίως με τον Blinkenberg, ότι «επειδή φυλάσσονται στο Μουσείο τα λείψανα του θαυμάσιου Μινωικού πολιτισμού, ενδείκνυται να απαρτισθεί τελεία συλλογή των λειψάνων της προηγούμενης εποχής, ήτοι της Νεολιθικής». Αποδίδει εμμέσως δηλαδή στη Νεολιθική εθνική σημασία, αφού τη θεωρεί προοίμιο της επόμενης «μινωικής» περιόδου, την οποία αντιστοίχως θεωρεί ως πολιτισμική της συνέχεια.

Μέσω της πρώιμης αυτής προσπάθειας του Ι. Χατζιδάκη για την ανάδειξη της Νεολιθικής,³⁹ που αποτελούσε κατά την περίοδο αυτή παγιωμένο επιστημονικό κλάδο στις χώρες τις βόρειας Ευρώπης, διαφαίνεται παράλληλα η επιθυμία του για ένταξη στην ευρωπαϊκή νεωτερικότητα. Για σύμπλευση, έστω σε μικρό βαθμό, με το πρότυπο του καθολικού, παγκόσμιου μουσείου, όπου εκπροσωπούνται όλες οι κατηγορίες θεματικά και χρονικά. Το ίδιο διαφαίνεται άλλωστε και από την υιοθέτηση αυτής καθ' εαυτής της μουσειακής πρακτικής των ανταλλαγών⁴⁰ και των δώρων, πρακτικής οικείας και συνηθισμένης σε όλα τα μεγάλα μητροπολιτικά μουσεία.

Οι επιλογές του Χατζιδάκη συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με την παραμονή του στη Γερμανία,⁴¹ στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και του Βερολίνου, έως το 1876 και έπειτα στο Παρίσι, το 1878, η οποία προφανώς είχε επηρεάσει και τους μουσειολογικούς του προσανατολισμούς. Περισσότερο όμως συνδέεται με τις ακαδημαϊκές επαφές και σχέσεις που είχε αναπτύξει με Έλληνες και αλλοδαπούς αρχαιολόγους όπως για παράδειγμα με τον Τσουντα,⁴² τον Franchet και τον Ashby, ή ακόμη με τα ταξίδια του και τις συμμετοχές του σε συνέδρια.⁴³ Παρότι το

³⁷ Για την κρητική Νεολιθική βλ. ενδεικτικά Tomkins 2000, 76-85 και Issaakidou and Tomkins 2008.

³⁸ Έγγραφο Χατζιδάκη προς τη Γενική Διοίκηση, Τμήμα Παιδείας, Αρ. Πρωτ. 50/363/28-5-1913 (Αρχείο ΑΜΗ-ΕΦΑΗ).

³⁹ Βλ. και έγγραφο Χατζιδάκη με ΑΠ 84/25-6-1906, στο οποίο αναφέρεται στον εμπλουτισμό της Συλλογής του Μουσείου με τα νέα νεολιθικά ευρήματα των ανασκαφών της Φαιστού.

⁴⁰ Παρενθετικά σημειώνεται ότι εκτός από ανταλλαγές αρχαιοτήτων είχαν πραγματοποιηθεί και ανταλλαγές αρχαιοτήτων από την πλευρά του ΑΜΗ με ανταλλάξιμο είδος βιβλία από την άλλη πλευρά (βλ. ενδεικτικά Μουσεία Λούβρου και Leiden στη δεκαετία του 1930 και του Ashmolean στη δεκαετία του 1950).

⁴¹ Για τις ευρύτερες πολιτισμικές διεργασίες στα μουσεία της Γερμανίας αυτή την περίοδο βλ. Aronsson and Bentz 2011, 327-362.

⁴² Βλ. ενδεικτικά έγγραφο του Χατζιδάκη προς τον Σύμβουλο Παιδείας με ημερομηνία 24/4/1903, όπου επικαλείται πληροφόρηση από τον Χρ. Τσουντα για θέμα σχετικό με τον αρχαιολογικό νόμο.

⁴³ Για παράδειγμα στο Α΄ Αρχαιολογικό Συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1905, συμμετείχε

Εικ. 10. Ο Σπ. Μαρινάτος.

κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο κατά τη διετία 1938-39 είναι εντελώς διαφορετικό, το ίδιο ίσχυε και για τον Μαρινάτο (Εικ.10), που έκανε ουσιαστικά όλες τις σχετικές διαπραγματεύσεις (Μαρινάτου και Ματζουράνη 2014).

Από την κινητικότητα ανθρώπων και αντικειμένων των πρώτων κυρίως δεκαετιών του 20ού αι. διαφαίνεται ότι παράλληλα με την αποικιοκρατική αρχαιολογία και το πολιτικό της πλαίσιο η επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων που βρίσκονται σε διαφορετικές χώρες και η κυκλοφορία και ανατροφοδότηση της γνώ-

σης μέσω ανταλλαγών, δώρων, σπουδών, συμμετοχών σε συνέδρια, προσωπικών συναντήσεων, αλληλογραφίας και διαφόρων άλλων τρόπων μετάδοσης της γνώσης, πολλές φορές χωρίς υλικό αποτύπωμα, είχε και αυτή καταλυτικό ρόλο στη διαχείριση του αρχαιολογικού υλικού,

Εικ. 11. Συγκέντρωση αρχαιολόγων σε δείπνο (δεκαετία 1930).

Διακρίνονται στην κεφαλή, η πρώτη σύζυγος του Σπ. Μαρινάτου, ο R. W. Hutchinson, ο Ν. Πλάτων, η Ε. Eccles, η Μ. Money-Coutts, η V. Hankey και ο G. Karo.

Φωτογράφος: προφανώς ο Σπ. Μαρινάτος που μάλλον ήταν και ο οικοδεσπότης.

ως εκπρόσωπος της κρητικής κυβέρνησης (*Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, 1re session, Athènes 1905, 15*), μαζί με τους περισσότερους γνωστούς αρχαιολόγους της εποχής.

στη διαμόρφωση θεωρητικών στάσεων, προσανατολισμών και ερμηνευτικών προσεγγίσεων (Díaz-Andreu 2014, 163-177· Díaz-Andreu 2016, 3-7) και, γενικότερα, σε ευρύτερες πολιτισμικές διεργασίες, που συνέβαλαν σε αυτό που αποκαλούμε «κατασκευή» του κρητικού παρελθόντος. Οι αναφορές ή εμπλοκές αρχαιολόγων, όπως ο Karo στην εποχή του Χατζιδάκη και ο Hutschinson στην εποχή του Μεσοπολέμου, μπορεί να υποδηλώνουν σχέσεις που γεννήθηκαν ή διαμορφώθηκαν στο πολιτικό περιβάλλον της αποικιοκρατικής αρχαιολογίας, μεταλλάχθηκαν όμως στο πλαίσιο ενός ακαδημαϊκού διεθνισμού,⁴⁴ που έτσι κι αλλιώς εύρισκε πάντα πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης στο Μουσείο, από την εποχή της ίδρυσής του ως επίσημου φορέα (Εικ. 11). Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου εξάλλου, εντός ή εκτός του αποικιοκρατικού του πλαισίου λειτουργίας, υπήρξε πάντα κέντρο συνάντησης και ανθρώπων με πολλαπλές επιρροές, κάθε εθνικότητας, επαγγελματικής ιδιότητας και μορφωτικού επιπέδου, με ενεργό, κομβικό, ρόλο σε ευρύτερα δίκτυα κινητικότητας ανθρώπων, αντικειμένων και ιδεών. Όχι ως περιφερειακό μουσείο αλλά ως φορέας νεωτερικότητας και σχεδόν ισοδύναμο μέλος στο μουσειακό σύμπαν των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι.

⁴⁴ Εδώ ως διεθνισμός μεταφράζεται ο όρος *transnationalism*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Εν Ηρακλείω 28 Μαΐου 1913
Προς την Γεν. Διοίκησιν
Τμήμα Παιδείας

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 50
ΔΙΕΚΠ. 363

Αντικείμενον

Εις προηγούμενην αναφοράν μου υπεσχέθην ότι θα γράψω υμίν περί των νεολιθικών συλλογών του Μουσείου Ηρακλείου, ήδη εκτελώ ώδε την υπόσχεσιν εκείνην. Κατά την πορείαν των εν Κνωσώ ανασκαφών ηνοιχθησαν πολλοί δοκιμαστικοί λάκκοι επί του λόφου «Κεφάλα» εφ' ου τα Μινωικά Ανάκτορα. Οι δοκιμαστικοί ούτοι λάκκοι ωρύχθησαν βαθύτατοι φθάσαντες μέχρι του φυσικού βράχου εις βάθος 8-12 μέτρων. Διά των δοκιμών τούτων απεδείχθη ότι υπό τα ανάκτορα υπάρχει παχύτατον στρώμα + θραύσματα νεολιθικών αγγείων και λίθινων εργαλείων ως και τινών σπανιωτέρων οστέινων τοιούτων.

Μεταξύ πλήθους συντριμμάτων υπάρχουν τέσσαρα μικρά αγγεία εκ τεμαχίων συναρμολογηθέντα και δύο χύτραι επίσης εκ τεμαχίων συγκολληθείσαι ευρέθησαν και ειδώλια πήλινα γυναικών καθημένων και εν μαρμάρινον όλως διάφορον των νησιωτικών, λίθινα σκεύη ευρέθησαν κεφαλαί σκήπτρων ή κορυννών στρογγύλαι, πελέκει, και σμήλαι εκ σκληρών λίθων, μάλιστα δε οφείτου και δύο κεφαλαί βελών εκ πυρίτου και μία εξ οψιανού. Πάντα ταύτα ανήκουσιν εις τους τελευταίους χρόνους της νεολιθικής εποχής, τους αμέσως προηγούμενους της εποχής του χαλκού ήτοι πρωτομινωικής.

Όμοιαι δοκιμαί εγένοντο και εν Φαιστώ υπό του Mosso το 1906. Και ενταύθα υπό το ανάκτορον ευρέθη πρωτομινωικόν στρώμα. Εν τούτω δε ευρέθησαν νεολιθικών αγγείων πολλά θραύσματα και μία ακραία χύτρα. Συνελέγησαν δε επιμελώς και τα ευρεθέντα οστά, άτινα εξετασθέντα απεδείχθησαν ανήκοντα εις πρόβατα, αίγας συς, και βους πρωτογενναί ευρέθησαν δε και θαλάσσια όστρεα, υπολείμματα τροφών εκ των αυτών ειδών, άτινα και σήμερα συλλέγουσιν ως αγάπη την τροφήν οι παράλιοι της Ελλάδος και των νήσων κάτοικοι.

Επιθυμών να πλουτίσω τας νεολιθικάς συλλογάς του Μουσείου μας ευχαρίστως εδέχθην και αρμοδίως υπεστήριξα πέρυσι την πρότασιν της διευθύνσεως του εν Κοπενάγη Μουσείου ίνα ανταλλάξωμεν δείγματα τινά πήλινων αγγείων πολλαπλών ή και απλώς γαστρίων των διαφόρων Μινωικών εποχών προς λίθινα εργαλεία νεολιθικής εποχής. Εκ της ανταλλαγής ταύτης απέκτησε το Μουσείον Ηρακλείου εξήκοντα εργαλεία νεολιθικά ήτοι πρίονας, μαχαίρας, ξίφη, βέλη, κορώνας και

άλλα. Πλην τούτων ο κ. Hashby, ο διευθυντής της εν Ρώμη Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής έστειλεν εις το Μουσείον μας τριάκοντα τεμάχια αγγείων ως δείγματα των εν Μάλτα πηλίνων αγγείων της νεολιθικής εποχής. Προ τινών δε μηνών ήλθον ενταύθα διά μελέτην ο καθηγητής της εν Παρισίοις σχολής της ανθρωπολογίας κ. Franchet, όστις μοι υπέδειξεν ότι ευθύς έξωθεν της προς ανατολάς πύλης του Ηρακλείου και εκ θέσιν παραλίαν καλουμένην «Τρυπητή», υπήρχε συνοικισμός νεολιθικής εποχής. Εκαθαρίσομεν δε ομού δύο πατώματα καλυβών της εποχής ταύτης. Ευρήματα δεν ήτο δυνατόν να περιμένωμεν διότι δεν υπήρχε διόλου επίχωσις συνελέξαμεν εν τούτοις πολλά μικρά εργαλεία εξ οψιανού, άλλα δε πολύ περισσότερα συνέλεξεν ούτος εις τους πέριξ αγρούς και εκ των καλυτέρων εξ αυτών απήρτισε μικράν συλλογήν, ην ταξινομήσας εδώρησε εις το Μουσείον Ηρακλείου, αποτελουμένη εκ τεσσάρων και ογδοήκοντα μικροτάτων εργαλείων.

Ο αυτός σοφός μεταβάς εις Αίγυπτον και διατρίψας εκεί επί δύο μήνας δι' ομοίας μελέτας επανελθών εκόμισε μεθ' εαυτού και εδωρήσατο τω Μουσείω Ηρακλείου διακόσια τεσσαράκοντα και πέντε εργαλεία παλαιολιθικά και νεολιθικά εκ πυρίτου λίθου, έτινα ο ίδιος συνέλεξεν εις τας παρά τας Θήβας και Φαγιούμ ερήμους.

Επειδή εν τω Μουσείω Ηρακλείου φυλάσσονται τα θαυμάσια λείψανα του μεγάλου Μινωικού πολιτισμού διά τούτο φρονώ ότι ενδείκνυται να απαρτισθεί εν τω αυτώ Μουσείω κατά τω δυνατόν τελεία συλλογή των λειψάνων της προηγηθείσης τούτου εποχής ήτοι της νεολιθικής. Εις τούτο έχω επιστήσει ιδιαιτέρως τώρα την προσοχήν μου και μέχρι τούδε το έργο προχωρεί εύελπι.

Ευπειθέστατος

Ο

Εν Ηρακλείω Έφορος αρχαίων

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. Appadurai (1986), "Introduction: commodities and politics of value" A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 3-62.
- A. Appadurai (ed.) (1986), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press.
- P. Aronsson (2011), "Exhibiting Scandinavian culture: The national museums of Denmark and Sweden", St. Berger, Chr. Lorentz, & B. Melman (eds.), *Popularizing National Pasts, 1800 to the Present*, London, Routledge, 169-195.
- P. Aronsson & E. Bentz (2011), "National Museums in Germany: anchoring competing communities" *Building National Museums in Europe 1750-2010, Conference proceedings from EuNaMus; European National Museums: Identity Politics; the Uses of the Past and the European Citizen; Bologna 28-30 April 2011, EuNaMus Report No. 1*, Linköping University Electronic Press, 327-362.
- P. Arthur (2010), "Louis Franchet, Un maître oublié de la technologie de la céramique Sèvres", *Revue de la Société des Amis du Musée National de Céramique* 19, 143-147.
- P. Arthur (2015), *French Art-nouveau Ceramics: An Illustrated Dictionary*, Paris, Editions Norma.
- M. J. Becker & P. P. Betancourt (1997), *Richard Berry Seager: Archaeologist and Proper Gentleman*, UPenn Museum of Archaeology.
- Chr. Blinkenberg & Fr. K. Johansen (1924), CVA Copenhagen, *Danemark 5, Paris*, Paris, Librairie ancienne Edouard Champion.
- G. Cadogan (2004), "The Minoan distance: the impact of Knossos upon the twentieth century", *British School at Athens Studies*, 537-545.
- M. Diaz-Andreu (2014), "Transnationalism and archaeology. The connecting origins of the main institutions dealing with prehistoric archaeology in Western Europe: the IPH, the CIPP and the CRPU (1910-1914)", *150 anni si preistoria e protostoria in Italia*, Firenze, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 163-177.
- M. Díaz-Andreu & V. Fernández Martínez (2016), "Introduction: International relations in the history of archaeology", G. Delley, M. Díaz-Andreu, F. Djindjian, V. Fernández, A. Guidi, & M.A. Kaeser (eds.), *History of Archaeology – International Perspectives*, Oxford, Archaeopress, 3-7.
- S. Dietz, T. J. Papadopoulos & L. Kontorli-Papadopoulou (2015), *Prehistoric Aegean and Near Eastern Metal Types*, National Museum of Denmark Collection of Classical and Near Eastern Antiquities.
- M. Foucault (1984), "Des espaces autres", *Architecture/Mouvement/Continuité*, 5, 46-49.
- L. Franchet (1914), "Le Néolithique dans l'île de Crète", *Revue anthropologique*, Paris, 294-304.
- L. Franchet (1917), "Rapport sur une mission en Crète et en Egypte (1912-1913)", *Nouvelles archives des missions scientifiques* 22.1, Paris.
- L. Franchet (1920), "Sur la céramique énéolithique à Malte", *Association Française Pour L'Avancement Des Sciences, 44e Session*, Strasbourg, 446-451.
- L. Franchet (1920), "Compte rendu d'une mission en orient", *Association Française Pour L'Avancement Des Sciences, 44e Session*, Strasbourg, 407-411.
- C. Gosden & Y. Marshall (1999), "Cultural biography of objects", *World Archaeology* 31.
- C. Gosden & M. O'Hanlon (2009), "The relational museum", *Material World*.
- J. Hazzidakis (1921), *Étude de préhistoire crétoise: Tyliossos à l'époque minoenne, suivi d'une note sur les larnax de Tyliossos*, P. Geuthner.

- I. Hodder (2012), *Entangled: An archaeology of the relationships between humans and things*, John Wiley & Sons.
- V. Isaakidou & P. Tomkins (2008), *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context* (vol. 8), Oxbow Books.
- E. Kjersgaard (1968), "Nationalmuseet Antiksamlingen. Greece, Italy and the Roman Empire, Copenhagen, Nationalmuseet, Antiksamlingen (1918)", *Vejledning for Besøgende*, Kjøbenhavn.
- I. Kopytoff (1986), "The cultural biography of things: commoditization as process", *The Social Life of Things: Commodities in cultural perspective*, 68, 70-73.
- B. Latour (2005), "Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory", *Clarendon Lectures in Management Studies*.
- E. Μαντζουράνη & Ν. Μαρινάτου (επιμ.) (2014), «Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του», *Ιστορήματα* 4, Αθήνα.
- S. Müller (1888), *Ordning af Danmarks Oldsager: Stenalderen*, Renouard.
- S. Sherratt (2009), "Representations of Knossos and Minoan Crete in the British, American and Continental Press 1900-c. 1930", *Creta Antica* (10/II), 619-649.
- Lov. I. Skupinska (1971), "Two Minoan vases from the Oslo Collection", *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971)*, 86-88, πίν. ΙΔ΄.
- Lov. I. Skupinska (2000), *CVA, Norway, Public and Private collections*, 2. Oslo.
- A. Stevenson (2015). "Between the Field and the Museum—The Ongoing Project of Archaeological Context", *Egyptian and Egyptological Documents Archives Libraries*, 4, 109-118.
- P. Tomkins (2000), "The Neolithic period", D. Huxley (ed.), *Cretan Quests, British Explorers, Excavators and Historians*, London, British School at Athens, 76-85.
- Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Αν. Χουρμουζιάδη (2000), «Από το εύρημα στο έκθεμα», *Ανάσκαμμα*, τ. 4, 109-140.
- B. L. Voss (2012). "Curation as research. A case study in orphaned and underreported archaeological collections", *Archaeological Dialogues* 19 (2), 145-169.